

УДК (520)/769.2

МОГУТНІЙ АТОМ ЯК СИМВОЛ ПЕРЕРОДЖЕННЯ ЯПОНІЇ

Костянтин Райхерт

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
філософський факультет, кафедра філософії та методології пізнання
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

Розкриваються причини того, чому персонаж японського анімаційного фільму «Могутній Атом» Осаму Тедзука вважається символом медійного та культурного перевороту в Японії в 1960-х роках. Людиноподібний робот Могутній Атом став символом медійного та культурного перевороту в Японії 1960-х років завдяки тому, що він уособив можливість символічного безсмертя й тим самим – символічного переродження Японії після ядерного бомбардування американцями Хіросіми та Нагасакі в 1945 році.

Ключові слова: Японія, медіа, манга, аніме, символічне безсмертя.

2013 року Бюро інформації з манга, анімації, ігор і медіа-мистецтва при Агенції з культурних справ Японії оприлюднило доповідь під назвою «Путівник з японської анімації: історія аніме про роботів» (яп. 日本アニメーションガイド: ロボットアニメ編, «Ніхон анімесьон гайдо: роботто аніме-хен», англ. «Japanese Animation Guide: The History of Robot Anime»). Таку доповідь навряд чи можна було очікувати від офіційної урядової структури, навіть якщо вона безпосередньо пов'язана з політикою у сфері культури. Проте треба звернути увагу на той факт, що Агенція з культурних справ Японії, щось на кшталт японського міністерства культури, створила спеціальне бюро, яке опікується справами у сфері таких медійних феноменів, як японські комікси (манга), японська анімація (аніме), японські відео- та комп'ютерні ігри й медіа-мистецтва. У такому плані, можливо, доповіді з історії анімації про роботів для культурної політики Японії є чимось буденним.

Дійсно, для японської культурної політики доповідь з історії аніме про роботів не є чимось надзвичайним, якщо зважати на той факт, що з 2002 року японський уряд проводить політику м'якої влади, так звану «Круту Японію» (англ. “Cool Japan”, яп. クールジャパン, «Куру Дзяпан»). Як зазначає Дуглас Мак-Грей у статті «Японська валова національна крутизна» (“Japan’s Gross National Cool”), Японія «перетворюється на наддержаву» завдяки своєму культурному впливу, який вона розповсюджує через J-роп, мангу, аніме, моду, кіно, побутову електроніку, архітектуру, національну кухню та феномен чарівності (cuteness), наприклад, “Hello, Kitty” [1]. Усе це складає «Круту Японію», стратегічний культурний експорт Японії.

Цікавим є вибір теми для доповіді: історія аніме про роботів, тобто історія того, що шанувальники аніме та манга називають «меха»¹. Пояснення такого вибору теми можна знайти у вступних словах одного з авторів доповіді – критика аніме Рюсукі Хікава: «Початок післявоєнної японської анімації (аніме) можна знайти в серіалі про роботів «Могутній Атом» («Астробой»), який був показаний тоді ще новітнім засобом масової інформації, телебаченням, у період високого зростання економіки Японії в 1960-х рр. Його поява знаменувала собою поширення популярності телевізійного аніме, головним чином заснованого на науково-фантастичних оповіданнях та фільмах, які були інспіровані американською культурою. Це була ера драматичних змін для японської культури, індустрії й суспільства. Наука й технологія обіцяли забезпечити економічне зростання; поява нуклеарної родини трансформувала соціальні структури. Віддзеркалюючи цей культурний переворот, аніме пережило період швидкого зростання, яке призвело до створення інноваційно нових візуальних і наративних технік» [2, с. 1].

Отже, у 1960-х рр. в Японії відбувся певний медійний і культурний переворот завдяки меха-аніме, що відоме як «Могутній Атом»: новий засіб масової інформації – аніме – вийшов на авансцену історії культури як Японії, так і всього світу. Більше того, символом цього перевороту стає герой аніме Могутній Атом – штучно створений робот. На нашу думку, він постає не просто

¹ Більш докладно про жанр меха в японських коміксах і анімації та про філософію цього жанру див. [3].

як уявний культурний герой, а як символ переродження післявоєнної Японії. Це й обумовлює наше звернення до цього персонажа в запропонованій роботі. Тому метою дослідження є розкриття Могутнього Атома як символу переродження Японії.

Персонаж «Могутній Атом» (яп. 鉄腕アトム, Тецуван Атому, англ. Astroboy) був створений О. Тедзукою в 1951 році. Уперше цей персонаж з'явився в манзі під назвою «Посол Атом» (яп. アトム大使, «Атому тайсі», англ. "Ambassador Atom") [4]. Сюжет манги такий. Інша планета, ідентична Землі, вибухнула. Мешканцям цієї планети ледве вдається врятуватися на космічних кораблях. Вони були змушені блукати космосом у пошуках нової планети, нової домівки протягом двох тисяч років. Крім великих вух (результат життя в невагомості), вони нічим не відрізняються від людей, тому коли вони відкривають Землю й вирішують оселитися на ній, то виявляють паралельний світ, населений їхніми людськими двійниками. Спочатку інопланетяни та земляни добре уживалися одне з одним, проте дуже скоро між ними виникла боротьба за їжу. Тим часом доктор Тенма, блискучий очільник Міністерства науки Японії, втрачає свого улюбленого сина Тобіо в автокатастрофі. Не маючи сил пережити втрату сина, доктор витрачає ресурси міністерства та рік свого життя на створення високорозвиненого хлопчика-робота, який мав би замінити Тобіо. Приємний на перший погляд хлопчик-робот має атомний генератор потужністю сто тисяч кінських сил, комп'ютер замість мозку (з допомогою комп'ютера робот зміг вивчити шістьдесят мов і математику), реактивні двигуни, вмонтовані в ноги робота (це дозволяє роботу літати), вказівні пальці, які перетворюються на лазери, кулемети в стегнах, потужні ліхтарики в очах та здатність чути, що перевершує людський слух у тисячі разів. Однак коли Тенма зрозумів, що хлопчик-робот Атом ніколи не виросте, як справжня людська дитина, доктор став психічно неврівноваженим. Він розробляє спеціальну рідину-усадку та спільно з бандою таємної поліції, яку він називає «Бригада червоних сорочок», вирішує напасти на інопланетян, використовуючи водні пістолети, заряджені розробленою ним рідиною. Рідина має зменшити в розмірах інопланетян. Атом, нажаханий діями доктора, постає проти свого «батька» та намагається його зупинити, тоді як інопланетяни погрожують знищити землян водневими бомбами. Атомові вдається зупинити інопланетян, ставши послом миру. Він пропонує землянам та інопланетянам разом полетіти на іншу планету, Марс чи Венеру, та на знак щирості залишає інопланетянам свою голову.

У такій дисципліні, як anime and manga studies (дослідження аніме та манги), існує багато різноманітних досліджень, присвячених «Могутньому Атому» О. Тедзуки. Наприклад, Фредерік Шодт опублікував у 2007 р. роботу під назвою «Есе по Астробою: Тедзука, Могутній Атом та манга / аніме-революція». У цій роботі Шодт простежує історію виникнення феномена «Могутній Атом» [5]. Інший дослідник, Марк Стайнберг, присвятив цілу низку статей феномену Могутнього Атому в японській культурі [6–8].

Проте в контексті нашого дослідження найбільш цікавою є робота Енн Еллісон «Тисячолітні монстри: японські іграшки та глобальна уява». Один із розділів цієї роботи присвячений Могутньому Атому: «Історія про Могутнього Атома народилася під час іноземної окупації Японії й у період національної реконструкції, коли *гідзюцу ріккоку* (*gijutsu rikkoku*) – побудова держави через технології – була в центрі національної політики відбудови країни як індустріальної сили. Перед лицем нестачі сировини (навіть у добрі часи) Японія могла досягти успіху як торгова нація лише тоді, коли вона мала би змогу виробляти товари, які були бажаними та конкурентоспроможними на експортному ринку. В основі цих продуктів та індустріальних процесів лежала технологія» [9, с. 55–56]. Японське суспільство потребувало певного міфу: «Як машини використовувалися для відбудови нації після війни, так і роботи стали фантазіями післявоєнної ери, за допомогою яких японці створили нове уявлення про державу та самих себе. Атом був міфічним роботом, який вів країну та її народ у нову еру технонаціоналізму» [9, с. 56].

Отже, Могутній Атом постає як міфічний робот, символ нової ери технонаціоналізму Японії. У такому разі історію про народження Могутнього Атома треба прочитувати як певний міф. Далі ми запропонуємо свою інтерпретацію «міфу про Могутній Атом».

Ми вважаємо, що міф про Могутній Атом пов'язаний із так званим «японським технонаціоналізмом». Ось що говорить про японський технонаціоналізм американський політолог Ричард Дж. Семюелз: «Технологія була справою національної безпеки та набором вірувань і практик, що складають таке бачення, яке можна назвати «технонаціоналізмом». Національні лідери імперської Японії після безлічі дебатів, незважаючи на іноді виразні неузгодженості, прийшли до

формули «військового технонаціоналізму», яка мала підсилити економічну та військову безпеку водночас. Незважаючи на поразку в тихоокеанській кампанії, післявоєнні японські проєктувальники успадкували інститути військового технонаціоналізму й виплекані ними творчі здібності. Деякі шукали спосіб реконструювати довоєнну парадигму. Інші боролися за стабілізацію економіки й умиротворення її керівників. Але ніхто з них не протестував проти виняткової значущості опанування, поширення та вивчення технології; ніхто не протестував проти технонаціональної парадигми. Період із 1945 по 1955 р. був критичним у визначенні того, буде японська національна система інновацій керуватися військовими чи комерційними мотивами» [10, с. 33–34].

Міф про Могутній Атом є критичним осмисленням японського технонаціоналізму, можна сказати, соціальною критикою японського технонаціоналізму. Припускаємо, що доктор Тенма уособлює технологію. Звичайно, можна було б трактувати персонаж доктора Тенма як науку, проте тут треба зважати на політику відбудови держави через *технології*, «*гідзюцу ріккоку*» (яп. 技術立国 «технологічно орієнтована країна»). Саме через це в нашій інтерпретації доктор Тенма уособлює технологію (або технології).

Першим сином доктора Тенма був Тобіо. Тобіо уособлює мілітаризовану Японію, дії якої призвели до Другої світової війни. Як відомо, Японія програла цю війну. Більше того, Японія була зруйнована й окупована іноземними військами, передусім американськими. За сюжетом манги «Посол Атом» Тобіо загинув у дорожньо-транспортній пригоді. Отже, померлий Тобіо уособлює зруйновану мілітаризовану Японію, причому Японію, доведену до зруйнування через застосування технологій, спрямованих на війну.

На відміну від Тобіо, другий «син» доктора Тенма, Могутній Атом, уособлює мирну Японію, Японію, яка використовує технології в мирних цілях. Могутній Атом є уособленням конверсії військово-промислового виробництва в Японії. Наявність у Могутнього Атома лазерів і кулеметів – це посилення на військові технології, проте Могутній Атом творить добро, отже, ця військова технологія перетворюється на мирну. Це і є конверсія військово-промислового виробництва в Японії. Через образ Могутнього Атома Осаму Тедзука критикує військовий технонаціоналізм і підтримує комерційний технонаціоналізм. Для Осаму Тедзуки Могутній Атом був уособленням позитивного погляду на технології майбутнього. Як відзначає Тімоті Хорняк, Могутній Атом уособлює глибоко вкорінене післявоєнне бачення пацифізму й технологій, яке є невичерпним джерелом майже універсальної домовленості серед теоретиків, дослідників і інженерів щодо того, що роботи можуть бути не лише друзями людей, але, можливо, і рятівниками країни [11, с. 43]. Можна навіть вважати, що створений Осаму Тедзукою міф про Могутній Атом був частиною дебатів навколо технонаціональної парадигми Японії: Осаму Тедзука таким чином виступав на боці комерційного технонаціоналізму. Так чи інакше, але образ Могутнього Атома є символом переродження японського військового технонаціоналізму на комерційний, а значить – символом переродження Японії як такої.

Однак лише соціальною критикою символічне значення Могутнього Атома для японської культури та суспільства не можна пояснити, бо вона не відповідає на запитання, чому образ Могутнього Атома припав до душі мільйонам японців. Щоб відповісти на нього, треба звернутися до соціальної психології японців у післявоєнний час.

Американський психотерапевт Роберт Ліфтон на основі психологічних концепцій З. Фрейда та К. Юнга розробив концепцію символічного безсмертя. Ось що Р. Ліфтон говорить про символічне безсмертя: «Ми акцентуємо увагу не лише на завершеності смерті (*the finality of death*), але й на людській потребі у відчутті історичного зв'язку поза індивідуальним життям. Ми потребуємо розробки понять, образності та символів, адекватних відчуттю значущості досвіду. Цей психологічний процес створення значущих образів лежить в основі того, що ми відтепер будемо називати «символічним безсмертям». Ми можемо побачити відчуття символічного безсмертя як відображення спорідненості людини з усіма, хто жив до неї, та всіма, хто буде жити після неї. Ця спорідненість виражається в багатьох видах символізації, які дозволяють брати участь у житті, не заперечуючи реальність смерті. Без цього корегувального відчуття прихильності до цілей і принципів, що керують людиною, повсякденний процес становлення, який ми обговорюємо (а також здатність відчувати себе як удома в цьому світі), не може бути стійким. Коли люди вірають у такі культурні проєкти й вираження, вони відчують прихильність до людей, до їхньої біології та до їхньої історії. Вони відчують безсмертя, що робить можливим продовження активного

життя. Це відчуття безсмертя (*sense of immortality*) виражається в п'ятьох станах (*modes*) чи категоріях: біологічному (*biological*), творчому (*creative*), теологічному (*theological*), природному (*natural*) та досвідному (*experiential*)» [12, с. 34].

Біологічне безсмертя – це віра в те, що людина буде жити у своїх дітях і в дітях своїх дітей. *Творче безсмертя* – це віра в те, що людина буде жити у своїх творах і у творах тих людей, на яких вони будуть впливати. *Теологічне безсмертя* – це безсмертя, віру в яке пропонують різні релігійні вчення. *Природне безсмертя* досягається через нерозривний зв'язок із природою: «Що б не сталося з людством, дерева, гори, моря та річки вціліють. Частково з цієї причини ми постійно повертаємося до природи, хоча б на короткий проміжок часу, щоб духовно оновитися й відродитися» [12, с. 36]. *Досвідне безсмертя* також називається «досвідною трансцендентністю». Воно залежить в основному від психологічного стану людини: «Цей стан є досвідом осягнення або захоплення, який здобуваєш і знову втрачаєш. Поняття «трансцендентність», що означає «виходити за межі», відсилає до відчуття буття поза межами й відмежовує від звичайного повсякденного життя. Моменти трансцендентності мають екстатичну якість, та й саме слово «екстаз» означає «стояти за межами» – бути поза собою. У цьому сенсі моменти досвідної трансцендентності є моментами буття поза межами прозаїчного життя та поза смертю» [12, с. 36–37].

Проте можливі такі ситуації, коли символічне безсмертя й усі його п'ять станів опиняються під загрозою: неможливість досвіду символічного безсмертя на будь-якому рівні (біологічному, творчому, теологічному, природному чи трансцендентному) унеможливило існування людини як такої, залишає її без сенсу життя. На думку Р. Ліфтона [13], із такою ситуацією вперше зіткнулися японці в серпні 1945 року, коли американці скинули атомні бомби на Хіросіму та Нагасакі. Атомна зброя – це зброя масового ураження, яка не дає можливості символічного безсмертя ні в якому стані: вона може знищити людину як біологічний вид та взагалі все природне й культурне; вона не дає змоги отримати досвідну трансцендентність, бо знищує повсякденне, за межі якого можна вийти в екстазі; вона ставить під сумнів існування надприродного, бо веде до зруйнування цілого світу.

Наша думка така: через ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі було унеможливлене символічне безсмертя японців і Японії. Зброя масового ураження зробила неможливим символічне відродження чи переродження людини. Це дуже вплинуло на світосприйняття цілої японської нації. І саме це призвело до такої шаленої популярності Могутнього Атома. Чому? Тому що Могутній Атом – людиноподібний робот.

Ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі відкрило для Японії постатомну еру та поставило запитання: як упоратися із загрозами від ядерної зброї? Хто буде наглядати за застосуванням ядерної зброї та хто матиме зиск від цього? До яких змін для людства, Землі, Японії це призведе? Без відповідей на ці запитання не може бути й мови про майбутнє, а значить – і про символічне безсмертя. Пошук відповідей на ці запитання символічно відображав крихкість власної ідентичності Японії на світовій арені після Другої світової війни. У якомусь сенсі Могутній Атом на символічному рівні давав відповіді на ці запитання. Могутній Атом постав постлюдиною й техногероєм, для якого не були страшними ядерна зброя та наслідки її застосування. Це давало змогу вірити в утопічне майбутнє та національне переродження, реконструкцію й реіндустріалізацію Японії. Тому Могутній Атом утілює можливість символічного безсмертя японців і Японії. Як тільки з'являється така можливість, то стає можливим і переродження цілої нації.

Отже, людиноподібний робот Могутній Атом може розглядатися як символ переродження Японії, оскільки він уособлює можливість символічного безсмертя Японії після ядерного бомбардування Хіросіми та Нагасакі.

Список використаної літератури

1. McGray D. Japan's Gross National Cool / D. McGray // Foreign Policy. 1 May 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.douglasmcgray.com/cool-japan.html>.
2. Hikawa R. Japanese Animation Guide: The History of Robot Anime. Commissioned by Japan's Agency for Cultural Affairs Manga, Animation, Games, and Media Art Information Bureau / R. Hikawa, K. Inoue, D. Sawaki ; trans. Matt Alt. – Tokyo : Mori Building Co., 2013. – 55 p.
3. Maradin N. Mecha: Expressions of Cultural Influences and Differences Demonstrated in Science Fiction Mechanical Design / N. Maradin. – Pittsburgh : University of Pittsburgh, 2008. – 64 p.

4. Tezuka O. *Astro Boy* / O. Tezuka ; trans. F. Schodt. – Vol. 1. – Milwaukee : Dark Horse Manga, 2002. – 224 p.
5. Schodt F. *The Astro Boy Essays : Osamu Tezuka, Mighty Atom, and the Manga* / F. Schodt // *Anime Revolution*. – Berkeley : Stone Bridge Press, 2007. – 248 p.
6. Steinberg M. *Anytime, Anywhere: Tetsuwan Atomu Stickers and the Emergence of Character Merchandizing* / M. Steinberg // *Theory, Culture & Society*. – 2009. – Vol. 26. – № 3–4. – P. 113–138.
7. Steinberg M. *Copying Atomu* / M. Steinberg // *Mechademia*. – 2014. – № 8. – P. 127–136.
8. Steinberg M. *Immobile Sections and Trans-series Movement: Astroboy and the Emergence of Anime* / M. Steinberg // *Animation: An Interdisciplinary Journal*. – 2006. – Vol. 1. – № 2. – P. 190–206.
9. Allison A. *Millennial Monsters: Japanese Toys and the Global Imagination* / A. Allison. – Oakland : University of California Press, 2006. – 356 p.
10. Samuels R. *«Rich Nation, Strong Army»: National Security and the Technological Transformation of Japan* / R. Samuels. – Ithaca : Cornell University Press, 1996. – 480 p.
11. Hornyak T. *Loving the Machine: the Art and the Science of Japanese Robots* / T. Hornyak. – Tokyo; New York; London : Kodansha International, 2006. – 160 p.
12. Lifton R. *Symbolic immortality* / R. Lifton, E. Olson // *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader* / ed. A. Robben. – N.Y. : Wiley-Blackwell, 2005. – P. 32–39.
13. Lifton R. *Hiroshima in America: A Half Century of Denial* / R. Lifton, G. Mitchell. – N.Y. : Avon, 1995. – 426 p.

ASTROBOY AS A SYMBOL OF THE REBIRTH OF JAPAN

Konstantin Rayhert

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy and Methodology of Knowledge
Dvoryanskaya str., 2, Odessa, Ukraine, 65082*

The study exposes the reasons why the character of Osamu Tezuka's animated film "Astroboy" (originally "Tetsuwan Atom", "Mighty Atom") is considered as the symbol of the media and cultural turn in Japan in 1960s. Humanoid robot Astroboy became the symbol of the media and cultural turn in Japan in 1960s because he personified the chance of the symbolic immortality and thereby the symbolic rebirth of Japan after the atomic bombings of Hiroshima and Nagasaki in 1945.

Key words: Japan, media, manga, anime, symbolic immortality.